

Comparative Study of the Concept of Happiness in Relation to Ethics and Religion from the Perspectives of Abu al-Hasan al-Amiri and Allameh Tabataba'i

Fatemeh Abdollahpour Sangchi*
Hossein Rahnamaei**

Abstract

The concept of "happiness" (sa'āda) as the ultimate goal of human life holds a significant place in Islamic philosophy, where it is deeply intertwined with ethics and religion. In this context, two prominent Islamic thinkers, Allameh Tabataba'i and Abu al-Hasan al-Amiri, have each articulated distinct perspectives on the nature of happiness. This study adopts a comparative approach and utilizes an analytical-descriptive method to examine and contrast their views regarding the relationship between happiness, ethics, and religion. The findings indicate that Allameh Tabataba'i regards true happiness as the attainment of levels of Tawhid (Divine Unity), mystical knowledge of God, and self-purification. He presents ethics and religion not merely as tools, but as essential pillars in this spiritual journey. In contrast, Abu al-Hasan al-Amiri emphasizes practical reason and social order, viewing ethics and religion as necessary frameworks for the realization of social justice and the virtuous life. He maintains that without adherence to divine law and moral virtues, individual and collective happiness is unattainable. The comparative analysis of these two approaches reveals that both thinkers consider happiness inseparable from ethics and religion, though they differ fundamentally in their methods and philosophical foundations. By clarifying these similarities and differences, the present study provides a basis for revisiting the Islamic concept of happiness and designing ethical and educational models suited to contemporary needs.

Keywords: Happiness, Ethics, Religion, Allameh Tabataba'i, Abul-Hasan Amiri, Islamic Philosophy.

* Ph.D. Candidate in Islamic Theoretical Foundations, Faculty of Thought and Islamic Knowledge, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author), f.abdollahpour@ut.ac.ir

** Ph.D. in Islamic Theoretical Foundations, Department of Islamic Theoretical Foundations, Faculty of Thought and Islamic Knowledge, University of Tehran, Tehran, Iran, H-rahnamaei@ut.ac.ir

Date Received: 19/12/2024, Date of Acceptance: 04/01/2025

Copyright©2010, Iranian Association for Philosophy of Religion. This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA94042, USA.

Comparative Study of the Concept of Happiness in Relation to Ethics and Religion from the Perspectives of Abu al-Hasan al-Amiri and Allameh Tabataba'i

Extended abstract

Introduction

Happiness, as the ultimate goal of human existence, holds a central place in Islamic philosophy, closely linked to ethics and religion. This paper examines and compares the perspectives of two eminent Islamic thinkers: Abu al-Hasan al-Amiri and Allameh Tabataba'i. Tabataba'i sees happiness as a spiritual and metaphysical goal attainable through faith, righteous action, and self-purification. Conversely, al-Amiri emphasizes social order and considers happiness as achievable through ethical conduct, adherence to divine law, and rational political governance. The study provides a comparative analysis of their views, clarifying points of convergence and divergence, and offers a framework for rethinking the Islamic concept of happiness in modern educational and moral systems.

Methodology

Using an analytical-comparative method, this research investigates the primary philosophical and exegetical works of Allameh Tabataba'i and the philosophical-ethical writings of al-Amiri. Data collection was based on document and literature review, and the findings were analyzed using conceptual and comparative methods.

Findings

Tabataba'i identifies true happiness with attaining higher levels of Tawhid (monotheism) and direct spiritual insight into Divine reality, which is achievable through inner purification, faith, and righteous deeds. He considers religion and ethics as foundational pillars of this journey. On the other hand, al-Amiri views happiness within the context of a virtuous life in a just society, made possible through the application of divine law, ethical virtues, and political wisdom.

References

- The Holy Quran* (1389). Translated by Hossein Ansarian, Second Edition, Qom: Danesh. [In Persian]
- Ibn Sina, Bu Ali (1404). *Ilahiyat-e Shifa*, Edited by Hassan Hassanzadeh Amoli, Qom: Marashi Najafi. [In Persian]
- Abul Hossein Ahmad ibn Faris (1422). *Mu'jam Maqayis al-Lughah*, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Persian]
- Ibn Manzur, Jamal al-Din Muhammad (1414). *Lisan al-'Arab*, Beirut: Dar Sadir. [In Persian]
- Akbari Bairaq, Hassan (1384). "Religion and Politics in the Thought of Abulhasan Amiri," *Faculty of Humanities*, (11), 7–26. [In Persian]
- Pour Mahmoud, Mohammad (1385). "Happiness in Human Conduct (Study of Abulhasan Amiri's Views on the Theory of Happiness)," *Kheradnameh Hamshahri*, (2). [In Persian]
- Tadayyon, Mehdi (1374). "Abulhasan Amiri, Philosopher and Mystic of the 4th Century . H," *Ma'aref Journal*, (1&2), 71–92. [In Persian]
- Dehghani Firoozabadi, Vahid, & Benyani, Mohammad (1393). ". Comparative Study of Happiness from the Viewpoint of Farabi and Allameh Tabataba'i," *Akhlaq Journal*, (16), 68–102. [In Persian]
- Raghib Isfahani, Hossein ibn Muhammad (1404). *Mufradat fi Gharib al-Quran*, Second Edition, Beirut: Dar al-Ma'rifah. [In Persian]
- Sajjadi Zadeh, Ali (1377). "Happiness and Misery from the Viewpoint of the Quran and Hadith," *Quranic Sciences and Teachings*, (6&7), 143–173. [In Persian]
- Tabataba'i, Muhammad Hossein (1353). *The Quran in Islam* (Old Print), Third Edition, Qom: Bustan-e Ketab. [In Persian]
- Tabataba'i, Muhammad Hosseina (1360). *Risalat al-Wilayah*, Qom: Ahl al-Bayt Institute. [In Persian]
- Tabataba'i, Muhammad Hossein (1371)o *Al-Mizan*, Second Edition, Qom: Esmaeiliyan. [In Persian]
- Tabataba'i, Muhammad Hossein (1374). *Translation and Commentary of Al-Mizan*, Fifth Edition, Qom: Islamic Publications Office. [In Persian]
- Tabataba'i, Muhammad Hossein (1387a). *Nihayat al-Hikmah*, Qom: Islamic Publishing Institute. [In Persian]
- Tabataba'i, Muhammad Hossein (1387b). *Teachings of Islam*, Qom: Bustan-e Ketab. [In Persian]
- Tabataba'i, Muhammad Hossein (1388a). *Tawhidi Treatises* (Divine Unity), Translated and Researched by Ali Shirvani, Qom: Bustan-e Ketab. [In Persian]
- Tabataba'i, Muhammad Hossein (1388b). *Islamic Studies*, Compiled by Seyyed Hadi Khosrowshahi, Qom: Islamic Propagation Office. [In Persian]
- Ameri, Abulhasan (1336). *Al-Sa'adah wa al-Is'ad fi Sirat al-Insaniyyah*, Tehran: University of

Tehran Press. [In Persian]

Ameri, Abulhasan (1375). *Rasa'il of Abulhasan Amiri*, Introduction and Editing by Subhan Khalifat, Tehran: University Publishing Center. [In Persian]

Ameri, Abulhasan (1387). *Al-I'lam bi-Manaqib al-Islam*, Persian Translation with Arabic Text by Ahmad Shariati and Hossein Manouchehri, Tehran: University Publishing Center. [In Persian]

Attar Kashani, Mahdi (1401). "The Legal Thought System of Abulhasan Amiri Nishaburi," *Philosophy of Law*, No. 2, 133–150. [In Persian]

Farabi, Abunaser (1415). *Al-Tanbih 'ala Sabil al-Sa'adah*, Introduction, Research, and Annotations by Jafar Al-Yasin, Beirut: Dar al-Manahil. [In Persian]

Faridouni, Ali (1382). *The Political Thought of Abulhasan Amiri*, First Edition, Qom: Bustan-e Ketab. [In Persian]

Farrokh-Andouz, Mohammadreza (1390). *Toward Happiness: Provisions for the Journey*, Mashhad: Zarih-e Aftab. [In Persian]

Qorashi, Seyyed Ali Akbar (1412). *Qamus al-Quran*, Sixth Edition, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]

Gage, Randy (1389). *The Prosperity Books Collection*, Translated by Nima Arabshahi and Shokouh Arvani, Second Edition, Lar: Nima. [In Persian]

Latifi Gonbadi, Naser (1378). *The Key to Prosperity or Teachings from Islam*, Second Edition, Qom: Sohafi. [In Persian]

Mulla Sadra (1981). *Al-Hikmat al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-Arba'ah*, Third Edition, Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Persian]

Mulla Sadra (1363). *Mafatih al-Ghayb*, First Edition, Tehran: Ministry of Culture and Higher Education, Islamic Association of Wisdom and Philosophy of Iran. [In Persian]

بررسی مقایسه‌ای مفهوم سعادت در نسبت اخلاق و دین از منظر ابوالحسن عامری و علامه طباطبائی

فاطمه عبدالله پور سنگچی*

حسین رهنمایی**

چکیده

مفهوم «سعادت» به عنوان غایت نهایی حیات انسانی، جایگاه مهمی در فلسفه اسلامی دارد و در پیوندی عمیق با اخلاق و دین معنا پیدا می‌کند. در این میان، علامه طباطبائی و ابوالحسن عامری، دو متفکر برجسته اسلامی، هر یک از منظر خاص خود به تبیین این مفهوم پرداخته‌اند. پژوهش حاضر با رویکرد تطبیقی و روش تحلیلی-توصیفی، به بررسی و مقایسه دیدگاه این دو فیلسوف درباره نسبت سعادت با اخلاق و دین پرداخته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که علامه طباطبائی، سعادت حقیقی را در رسیدن به مراتب توحید، معرفت شهودی به خداوند و تهذیب نفس می‌بیند و اخلاق و دین را نه صرفاً ابزار، بلکه ارکان اصلی این مسیر معرفی می‌کند. در مقابل، ابوالحسن عامری، با تأکید بر عقل عملی و نظم اجتماعی، اخلاق و دین را چارچوب‌هایی ضروری برای تحقق عدالت اجتماعی و حیات فاضله می‌داند و معتقد است که بدون التزام به قانون دینی و فضائل اخلاقی، سعادت فردی و جمعی امکان‌پذیر نخواهد بود. بررسی تطبیقی این دو رویکرد نشان می‌دهد که هر دو متفکر، سعادت را بدون اخلاق و دین غیرقابل تحقق می‌دانند، اما در روش و مبانی، تفاوت‌های اساسی دارند. این پژوهش، با روشن

* دانشجوی دکتری مدرسی مبانی نظری اسلام، دانشکده اندیشه و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران
(نویسنده مسئول)، f.abdollahpour@ut.ac.ir

** دکتری تخصصی، گروه مبانی نظری اسلام، دانشکده اندیشه و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران،
H-rahnamaei@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۵

ساختن این تفاوت‌ها و اشتراکات، زمینه‌ای برای بازخوانی مفهوم سعادت اسلامی و طراحی الگوهای تربیتی و اخلاقی متناسب با نیازهای معاصر فراهم می‌کند.

کلیدواژه‌ها: سعادت، اخلاق، دین، علامه طباطبایی، ابوالحسن عامری، فلسفه اسلامی.

۱. مقدمه

یکی از مباحث بنیادی و دیرپای فلسفه اخلاق و فلسفه دین، مفهوم «سعادت» است که از دیرباز دغدغه اصلی انسان در جست‌وجوی کمال و خوشبختی به‌شمار می‌رود. در سنت فلسفه اسلامی، سعادت همواره در پیوندی تنگاتنگ با اخلاق و دین معنا یافته و هر دو عرصه به‌مثابه دو مسیر اصلی برای رسیدن به غایت نهایی انسان شناخته شده‌اند.

ابوالحسن عامری و علامه طباطبایی دو متفکر برجسته اسلامی، هر یک از منظر خاص خود به این مسئله پرداخته‌اند. عامری به‌عنوان فیلسوف مشائی قرن چهارم هجری، ضمن تأکید بر عقل و قانون، به نقش محوری اخلاق عملی و قوانین دینی در تحقق سعادت اشاره دارد و سعادت را محصول هماهنگی قوای انسانی با نظم اجتماعی و التزام به شریعت می‌داند. ازسوی دیگر، علامه طباطبایی، متفکر حکمت متعالیه، سعادت را غایتی روحانی و وجودی می‌داند که در پرتو ایمان، عمل صالح، تهذیب نفس و معرفت شهودی به حقیقت مطلق حاصل می‌شود. ضرورت پرداختن به نسبت سعادت با اخلاق و دین در دیدگاه این دو متفکر، از آنجا ناشی می‌شود که هر یک نماینده یک رویکرد اساسی به مسئله غایت انسانی در تمدن اسلامی‌اند: یکی با محوریت عقل عملی و نظام اجتماعی، و دیگری با محوریت توحید، عرفان و اخلاق درونی. مقایسه این دو رویکرد، به فهمی ژرف‌تر از مفهوم سعادت و چگونگی تحقق آن در حیات فردی و اجتماعی انسان مسلمان کمک می‌کند و می‌تواند الگویی برای پاسخ به نیازهای اخلاقی و معنوی معاصر ارائه دهد.

حال با توجه به موضوع پژوهش، پرسش‌هایی به ذهن متبادر می‌شود، ازجمله اینکه: مفهوم سعادت در اندیشه علامه طباطبایی و ابوالحسن عامری چگونه تعریف می‌شود؟ هر یک از این متفکران چه نسبتی میان سعادت، اخلاق و دین قائل‌اند؟ چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی در رویکرد آنان به اخلاق و دین به‌عنوان مسیر نیل به سعادت وجود دارد؟

با بررسی پژوهش‌های موجود پیرامون موضوع مورد نظر، مسئله خاص این پژوهش

یافت نشده است؛ اما آثار مرتبط با آن را می‌توان به‌عنوان پیشینه این پژوهش تلقی کرد، ازجمله: مجموعه کتاب‌های سعادت (گیج، ۱۳۸۹)؛ به سوی سعادت: ره‌توشه سفر (فرخ‌اندوز، ۱۳۹۰)؛ رمز سعادت یا معارفی از اسلام (لطیفی گنبدی، ۱۳۷۸).

پژوهش حاضر از چند جهت دارای نوآوری اساسی و ارزش علمی ویژه‌ای است که آن را از مطالعات پیشین متمایز می‌سازد:

تمرکز بر نسبت سعادت با اخلاق و دین در مقایسه تطبیقی: درحالی‌که در بیشتر پژوهش‌های پیشین، مفهوم سعادت از منظر علامه طباطبایی یا ابوالحسن عامری به‌صورت مستقل یا صرفاً در سطح کلی مقایسه شده است، این پژوهش برای نخستین‌بار نسبت سعادت با اخلاق و دین را به‌صورت ویژه و تحلیلی بررسی کرده است. این تمرکز باعث شده لایه‌های عمیق‌تر فکری و تربیتی این دو متفکر آشکار گردد.

تبیین تفاوت‌های مبنایی در نقش دین و اخلاق: علامه طباطبایی سعادت را نهایتاً در توحید، تهذیب نفس و اتصال شهودی به خداوند می‌بیند و اخلاق و دین را ستون‌های اصلی این مسیر می‌داند. در مقابل، عامری دین و اخلاق را بیشتر به‌عنوان قانون، نظم اجتماعی و تدبیر زندگی عمومی معرفی می‌کند. این تفاوت اساسی، در پژوهش حاضر با دقت و به‌صورت مستند استخراج و تحلیل شده است.

پاسخ به نیاز روز و کاربرد در مباحث تربیتی و اجتماعی معاصر: توجه ویژه این پژوهش به ارتباط سعادت با اخلاق و دین، آن را به منبعی مفید برای تحلیل مسائل تربیتی، اجتماعی و معنوی در عصر حاضر تبدیل می‌کند. این ویژگی می‌تواند به طراحی الگوهای اخلاقی و تربیتی مبتنی بر آموزه‌های بومی و اسلامی کمک کند.

در مجموع، این پژوهش با تحلیل تطبیقی دقیق نسبت سعادت با اخلاق و دین، علاوه‌بر روشن کردن نقاط اشتراک و افتراق علامه طباطبایی و ابوالحسن عامری، امکان ارائه تصویری چندبعدی و عمیق از سعادت اسلامی را فراهم کرده و از این جهت واجد ارزش علمی و نوآورانه است.

۲. سعادت در لغت و اصطلاح

سعادت به معنای نیک‌بختی از ریشه «سعد» است و شقاوت به معنای بدبختی متضاد آن می‌باشد (قرشی، ۱۴۱۲: ۲۶۷).

«سعادت در لغت به معنای اصلی است که بر نیکویی و سرور دلالت می‌کند.»
(ابوالحسین احمد بن فارس، ۱۴۲۲: ۷۵).

راغب در مورد سعادت بیان می‌دارد: «یاری رساندن امور الهی به انسان برای رسیدن به خیر، سعادت است» (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴: ۲۳۲).

در لسان‌العرب علاوه بر نیکویی، به معنای مساعدت و معاونت نیز بیان شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۷/ ۱۸۵).

معنای سعادت در اصطلاح حکما و فلاسفه به صورت‌های مختلفی تفسیر شده است: فارابی نیز سعادت را این‌گونه تعریف می‌کند: «سعادت، غایتی است که هر انسانی در جهت دستیابی به آن، تشویق و برانگیخته می‌شود و در جهت اکتساب آن، نهایت جهد و تلاش خویش را به کار می‌گیرد.» وی معتقد است که سعادت، نوعی کمال می‌باشد؛ زیرا انسان به سوی کمال حرکت می‌کند و برای به دست آوردن آن برانگیخته می‌شود. از همین جهت است که کمال، مشتمل بر خیر می‌باشد و سعادت، مفیدترین، بزرگ‌ترین و کامل‌ترین خیرات است؛ تا جایی که دستیابی به آن، موجب بی‌نیازی از غیر می‌گردد (فارابی، ۱۴۱۵: ۷۷). همچنین از دیدگاه ابن‌سینا، بالاترین سعادت و لذت آن است که از حیث مدرک، مدرک و ادراک، کامل‌تر، بافضیلت‌تر، شدیدتر، بادوام‌تر، تمام‌تر و زیادتر باشد (ابن‌سینا، ۱۴۰۴: ۴۶۲).

ملاصدرا سعادت هر چیز و خیر آن را، دستیابی به چیزی می‌داند که به واسطه آن، وجودش دارای کمال می‌گردد. وجود همان خیر و سعادت است و آگاهی پیدا کردن به آن نیز خیر و سعادت می‌باشد (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ج ۹/ ۱۲۲). بنابراین برای دستیابی به سعادت باید وجود را ادراک کرد؛ این نوع ادراک همان کمال و سعادت حقیقی می‌باشد (ملاصدرا، ۱۳۶۳: ۶۲۵).

۳. سعادت از منظر علامه طباطبائی

علامه طباطبائی، فیلسوف و مفسر برجسته معاصر، مفهوم سعادت را نه صرفاً در چارچوب لذت‌جویی یا کامیابی دنیوی، بلکه در افقی بلند و متعالی مبتنی بر پیوند وجودی انسان با حقیقت مطلق یعنی خداوند تفسیر می‌کند. از منظر وی، سعادت حقیقی، حالتی روحانی و شهودی است که انسان در پرتو معرفت الهی، ایمان و عمل صالح به آن نایل می‌شود و در

آن، به آرامش، رضایت درونی و اتصال به غایت وجودی خویش دست می‌یابد. مبانی فلسفی علامه، به‌ویژه نظریه «وجود رابط»، نقش محوری در تبیین این معنا از سعادت دارد؛ چراکه در این دستگاه فکری، موجود ممکن هیچ استقلالی از خود نداشته و کمال و غایت او در رجوع به علت هستی‌بخش یعنی خداوند متعال معنا می‌یابد. بنابراین، سعادت در نگاه علامه طباطبائی، نه هدفی عارضی و متغیر، بلکه غایت ذاتی و تکوینی انسان در مسیر بازگشت به حق و نیل به مرتبه توحید است.

علامه طباطبائی با توجه به ابعاد گوناگون وجود انسان، در تعریف سعادت بیان می‌دارد که سعادت هر چیزی این است که به آنچه برای وجود او خیر می‌باشد، نایل گردد؛ یعنی به چیزی دست یابد که مقدمه و وسیله کمال آن می‌باشد. سعادت همان خیری است که مقتضای قوای روحی و بدنی اوست و برای آدمی از آن جهت که انسان است، خیر است (طباطبائی، ۱۳۷۱: ج ۹/ ۱۹؛ طباطبائی، ۱۳۷۴: ج ۱۱/ ۲۱).

به عبارت دیگر علامه بیان می‌دارد: «سعادت هر چیزی عبارت است از رسیدن به خیر وجودش، و سعادت انسان که موجودی مرکب از روح و بدن است، عبارت از رسیدن به خیرات جسمانی و روحانی‌اش و متنعم شدن به آن» (طباطبائی، ۱۳۷۱: ج ۴/ ۱۰۴). همچنین علامه درباره سعادت با نگاه هستی‌شناسانه و فلسفی خود می‌گوید: «سعادت و کمال همان فرجام و نهایت مطلوبی است که یک موجود برحسب خصوصیات وجودی‌اش به آن تمایل می‌ورزد و نیازمند بدان است» (همان).

بر طبق دیدگاه علامه طباطبائی، تمام کارهای زندگی انسان برای رسیدن به سعادت و پیروزی است، «خواه در تشخیص سعادت واقعی خود، مصیب باشد یا مخطی» (طباطبائی، ۱۳۵۳: ۵).

۳-۱ تقسیم‌بندی سعادت

سعادت، به‌عنوان غایت نهایی زندگی انسانی، مفهومی چندلایه و برخوردار از ابعاد مختلف است که در طول تاریخ فلسفه و علم اخلاق همواره مورد تأمل اندیشمندان قرار گرفته است. از آنجا که انسان موجودی مرکب از ساحت مادی و معنوی، جسمانی و روحانی است، نمی‌توان تعریف واحد و بسیطی از سعادت ارائه داد، بلکه باید آن را بر اساس ابعاد وجودی انسان، به‌گونه‌ای تفصیلی بررسی و تبیین کرد. بر همین اساس، فیلسوفان و

متکلمان مسلمان، تقسیم‌بندی‌هایی برای سعادت ارائه داده‌اند که ناظر به تفاوت در مراتب هستی، نوع ادراک انسان و هدف‌مندی زندگی دنیوی و اخروی اوست. بررسی این تقسیمات، ما را در فهم عمیق‌تر از چیستی سعادت، راه‌های نیل به آن و نقش معرفت، فضیلت و عمل در تحقق آن یاری می‌دهد.

درباره اقسام سعادت، دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد. برخی مانند ماده‌گرایان و رواقیون، سعادت را تنها به جسم و بدن مرتبط می‌دانند. برخی دیگر، از جمله فیثاغورث، افلاطون و بقراط، به سعادت معنوی معتقدند و آن را مربوط به جان و روان انسان می‌دانند. عده‌ای دیگر مانند ارسطو، اقسامی را برای سعادت قائل‌اند و آن را به دو قسم دنیوی و اخروی تقسیم کرده‌اند (سجادی‌زاده، ۱۳۷۷: ۱۵۵).

علامه طباطبایی نیز معتقد است که در میان همه ادیان، تنها دینی که به ابعاد و جنبه‌های گوناگون حیات دنیوی و اخروی انسان توجه دارد، دین اسلام است. بنابراین آموزه‌های اسلام، مانند کیش کنونی مسیحیان نیست که فقط به سعادت اخروی مردم توجه داشته باشد و نسبت به سعادت دنیوی مسکوت باشد. همچنین، مانند آیین فعلی یهود نیست که فقط به تعلیم و تربیت یک ملت پردازد و تنها به خوشبختی مادی توجه داشته باشد (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۵۵ و ۲۹۱). بلکه در دین اسلام، سعادت به دو نوع سعادت دنیوی و سعادت اخروی تقسیم می‌شود. سعادت دنیوی نیز بر سه قسم است: سعادت نفسی (سعادت روح و روان)، سعادت بدنی (سعادت جسم) و سعادت خارجی (سعادت اعم از جسم و روح و عوامل مؤثر دیگر). بنابراین، سعادت انسان در این است که از یک جهت، برخوردار از نعمت‌های مادی باشد و از جهت دیگر، جانش آراسته با فضایل اخلاقی و معارف حق الهی گردد؛ که در این صورت، سعادت دنیا و آخرتش تضمین می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۱۴/ ۱۶۴؛ طباطبایی، ۱۳۸۸: ج ۱/ ۱۲۷).

علامه طباطبایی نیل به مقامات توحیدی را حقیقت سعادت می‌داند که هر شخصی به اندازه ایمانی که دارد و عمل صالحی که انجام می‌دهد، از توحید و مراتب آن برخوردار می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۱: ج ۶/ ۸۴). علامه بیان می‌دارد که با توجه به مبنای وجود مستقل و وجود رابط، هر معلولی بنابر معلول بودنش نسبت به علت، رابط بوده و هرگز بدون آن، استقلالی از خود ندارد؛ بنابراین کمال و غایت هر معلول، وجود علتش می‌باشد و غایت هر معلول محقق می‌گردد (طباطبایی، ۱۳۸۸: الف: ۱۰۸). شیء استقرار می‌یابد در بازگشت خود به مرتبه‌ای که در ذاتش از آن متعین شده است و چون خداوند متعال علت اولی می‌باشد و

همه وجودها به او منتهی می‌گردند، بنابراین او تکیه‌گاه هر تکیه‌کننده‌ای و استقلال هر مستقلى می‌باشد (طباطبایی، ۱۳۸۷ الف: ۱۸۵). در انواع موجودات، این هدف و غایت نهایی با طلب تکوینی حاصل می‌شود و از همان سرآغاز تکوّن، به مقدماتی مجهز گردیده تا به این غایت دست یابد. می‌توان این توجه تکوینی مستند به خداوند را هدایت عام الهی نام‌گذاری کرد که از مسیر آن، هیچ نوعی به خطا نمی‌رود و یک حرکت استکمالی تدریجی به‌سوی اله را دارند (طباطبایی، ۱۳۷۱ ج ۱۶/ ۱۹۰). در نتیجه، از آنجایی که خداوند حکیم، هدف نهایی هر کمالی است، پس وصول انسان به مرتبه توحید، کمال و سعادت حقیقی برای او می‌باشد و در این مقام، انسان قادر خواهد بود به وسیله شهود دریابد که هیچ ذات، وصف و فعلی جز برای پروردگار نیست (طباطبایی، ۱۳۶۰: ۳۳).

بر اساس دیدگاه علامه طباطبایی، سعادت حقیقی انسان در وصول به مراتب توحید و شناخت شهودی خداوند متعال نهفته است. وی با اتکا به مبانی هستی‌شناختی‌ای چون «وجود مستقل و وجود رابط»، بر این نکته تأکید دارد که هر موجود ممکن‌الوجودی در نسبت با علت هستی‌بخش خود - که همان ذات الهی است - هیچ‌گونه استقلال‌ی ندارد و حقیقت آن در پیوند وجودی با خداوند تعریف می‌شود. ازاین‌رو، کمال هر موجود، بازگشت تکوینی و تدریجی آن به علت هستی‌بخش خویش یعنی خداوند است. این بازگشت و حرکت استکمالی، با هدایت عام الهی همراه است که همگانی، غیرقابل خطا و متناسب با ساختار درونی هر نوع از موجودات است. انسان نیز به‌عنوان یکی از مراتب هستی، به‌واسطه ایمان، عمل صالح و شکوفایی قوای فطری خود، می‌تواند به مرتبه‌ای از توحید نایل آید که در آن شهود می‌کند که هر آنچه هست، عین فقر و نیاز به خداست و هر حقیقتی در نسبت با او معنا می‌یابد. در این مرتبه، انسان به سعادت واقعی دست یافته و به غایت وجودی خود می‌رسد.

۲-۳ بررسی سعادت و اختیار از دیدگاه علامه طباطبایی

بر طبق بسیاری از آیات قرآن کریم مبرهن می‌شود که سعادت و شقاوت یک امر اختیاری و اکتسابی است و ذاتی انسان‌ها نیست. علامه ذیل آیه «کما بدأکم تعدون * فریقاً هدی و فریقاً حقّ علیهم الضّلاله...» (اعراف: ۲۹-۳۰) به بررسی روایاتی پرداخته که ظاهرشان بیانگر ذاتی بودن سعادت و شقاوت انسان‌هاست. ایشان می‌گویند این روایات از نظر معنا متفاوت‌اند،

ولی همه بر این نکته تأکید دارند که پایان انسان، همانند آغاز اوست. با این حال، علامه تأکید می‌کند که سعادت و شقاوت انسان‌ها ذاتی نیست، چون اگر چنین باشد، یا صرفاً یک تصور ذهنی است که اثری در واقع ندارد، یا واقعاً انسان از ابتدا ذاتاً خوشبخت یا بدبخت آفریده شده که این با حکمت و سلطنت مطلق خداوند سازگار نیست. چنین نگاهی با عقل، آیات قرآن و نظام تربیتی انسان‌ها نیز ناسازگار است؛ چون اگر سعادت و شقاوت ذاتی باشند، دیگر آموزش، تربیت و ارسال پیامبران بی‌معنا خواهد بود و مفاهیمی مثل مسئولیت، ستایش نیکوکار و سرزنش بدکار هم بی‌اساس می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۱: ج ۸/ ۹۶).

بنابراین، از منظر قرآن کریم، نظام عقل مسلم است و بنای کارهای انسان بر اختیار قرار داده شده است. وی با اختیار خود، کار خوب یا بد را انجام می‌دهد و با عقل خود می‌تواند خیر و شر، نفع و ضرر، اطاعت و معصیت را تشخیص دهد. به دلیل همین قوه تمیز، به انجام تکالیف دینی مفتخر می‌شود؛ به این معنا که اگر از عقل خود اطاعت کند و اوامر الهی را انجام دهد و از منهیاتش دوری کند، سعادتمند می‌گردد و اگر مخالفت با عقل را در پیش بگیرد، سرنوشت بدی در انتظار او خواهد بود و بدبخت می‌شود (دهقانی و بنیانی، ۱۳۹۳: ۸۴).

همچنین علامه بعد از آیه «قَالُوا رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ * رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهُ فَإِنَّا ظَالِمُونَ» (مؤمنون: ۱۰۷-۱۰۶) به همین مسئله اشاره دارد. از اینکه مشرکان در این آیه، به خود صفت شقاوت را نسبت داده‌اند، نشان از این است که در غلبه شقاوتشان، خودشان نیز دخیل و مؤثر بوده‌اند و آن را برای خود با سوءاختیار خود برگزیده‌اند و به همین دلیل وعده حسنات در ادامه آیه می‌دهند و مشرکان گویند: «پرورگارا ما را از دوزخ درآور که اگر این دفعه همان خطاها را تکرار کنیم، ستمکار خواهیم بود.» (مؤمنون: ۱۰۷) بنابراین وعده معنایی ندارد، اگر سعادت و شقاوت یک امر اختیاری و اکتسابی نباشد؛ زیرا آنها اگر از جهنم به دنیا برگردانده شوند، تازه همان حال اول را خواهند داشت؛ بنابراین اگرچه مشرکان خود را تقصیرکار فرض کرده‌اند، درعین حال خودشان را مغلوب شقاوت نیز دانسته‌اند، این شقوت از ناحیه خودشان بوده‌است. بنابراین آنها که شقاوت را از خودشان دانسته‌اند؛ همان سوء اختیار و ارتکاب گناهان دلیلش می‌باشد (طباطبایی، ۱۳۷۱: ج ۱۵/ ۷۰).

۳-۳ نسبت سعادت با اخلاق و دین در اندیشه علامه طباطبایی

در اندیشه علامه طباطبایی، سعادت انسانی غایت نهایی و مطلوب حقیقی هر فرد به‌شمار می‌رود و این سعادت تنها در پرتو هدایت الهی و عمل به اصول اخلاقی و دینی قابل دستیابی است. از دیدگاه ایشان، اخلاق و دین دو رکن اساسی و مکمل یکدیگر در مسیر کمال و سعادت واقعی انسان‌اند. دین، به‌عنوان مجموعه‌ای از تعالیم و حیانی، راه درست زندگی را به انسان نشان می‌دهد و اخلاق، به‌عنوان مجموعه‌ای از ملکات نفسانی و رفتارهای شایسته، زمینه تحقق این راه را در عمل فراهم می‌سازد. به همین دلیل، علامه طباطبایی تأکید می‌کند که بدون پایبندی به اخلاق و عمل به دستورات دینی، سعادت حقیقی ممکن نیست و هر گونه کامیابی مادی یا لذت دنیوی، سعادت واقعی به‌شمار نمی‌آید.

علامه طباطبایی سعادت را در گرو تحقق مراتب ایمان، توحید و عمل صالح می‌داند. از دیدگاه وی، دین و اخلاق نه صرفاً ابزارهای کمکی، بلکه ارکان اصلی تحقق غایت وجودی انسان‌اند. اخلاق اسلامی نزد علامه، مبتنی بر تزکیه نفس، تهذیب اخلاق و تقرب به خداوند است و دین به‌عنوان یک نظام جامع حیات، مسیر تحقق کمال و سعادت را هدایت می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۱: ج ۴/ ۱۰۴؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ج ۱۴/ ۱۶۴؛ طباطبایی، ۱۳۶۰: ۳۳).

مطلب فوق به‌خوبی جوهره نگاه عمیق و جامع علامه طباطبایی به سعادت را بیان می‌کند و نشان می‌دهد که او برخلاف دیدگاه‌های صرفاً فلسفی یا مادی‌گرایانه، سعادت را نه در لذت‌های زودگذر یا رفاه دنیوی، بلکه در سیر تکاملی روح و تقرب به خداوند می‌بیند. تأکید علامه بر پیوند ناگسستنی دین و اخلاق در این مسیر، به‌ویژه اشاره به تزکیه نفس و عمل صالح است. این نگاه، جایگاه والای اخلاق را از سطح توصیه‌های رفتاری فراتر برده و آن را به یک ضرورت بنیادین برای تحقق هدف نهایی انسان، یعنی وصول به کمال و قرب الهی، تبدیل می‌کند.

علامه تصریح می‌کند که سعادت نهایی، رسیدن به مرتبه توحید و شهود وحدت حقیقی وجود است و این امر تنها در پرتو التزام به اخلاق دینی و عمل صالح محقق می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۱: ج ۶/ ۸۴؛ طباطبایی، ۱۳۷۱: ج ۱/ ۳۶). او دین را مجموعه‌ای از معارف و دستورات الهی می‌داند که به تربیت انسان برای تحقق سعادت واقعی منتهی می‌شود (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۵۵ و ۲۹۱).

اشاره به «توحید و شهود وحدت حقیقی وجود» دقیقاً بیانگر اوج کمال انسان در اندیشه

علامه طباطبایی است، جایی که انسان نه تنها به شناخت نظری خداوند می‌رسد، بلکه به شهود حضوری و قلبی حقیقت واحد وجود نائل می‌شود. تأکید بر ضرورت التزام به اخلاق دینی و عمل صالح نیز به درستی جایگاه تربیتی دین را در این مسیر تبیین می‌کند و نشان می‌دهد که از دید علامه، دین صرفاً مجموعه‌ای از احکام ظاهری نیست، بلکه راهی است برای ساختن باطن و تهذیب نفس تا انسان شایسته وصول به مراتب عالی معرفت و قرب الهی گردد.

۴. سعادت از منظر ابوالحسن عامری

ابوالحسن عامری نیشابوری از فیلسوفان بزرگ سده چهارم هجری است و به او نسبت طرح اولیه برخی مسائل اساسی فلسفه مثل اتحاد عقل و عاقل و معقول را داده‌اند؛ حتی وی را «صاحب الفلاسفه» می‌خواندند (پورمحمد، ۱۳۸۵: ۲۶).

محقق عامری یک نظام فکری روشن و مشخصی را برای انسان و رسیدن به غایت حیاتش در نظر می‌گیرد. سعادت و خوشبخت شدن در این نظام فکری، به عنوان غایت و هدف زندگی بشر مشخص می‌شود: «الغرض المقصود به من الحياه انما هو اخراج النطق من القوه الى الفعل والغرض من اخراج النطق الى الفعل معرفه الحق فمن اجل ذلك نقول: بان الغرض من الفلسفه انما هو معرفه الله» (عامری، ۱۳۳۶: ۲۰۲). منظور این است که غرض و غایت زندگی این است که انسان قوه نطق و عقل آدمی از حالت بالقوه به حالت بالفعل خارج شود که هدف از این خروج، شناختن ذات الهی است. بنابراین می‌گوییم شناخت حق، هدف از فلسفه است. همچنین عامری بیان داشته: «ان شرف الانسان هو الفوز بالسعاده العظمی و نیل المنزل عندالله تعالی» یعنی، همانا دستیابی به برترین نیکبختی و رسیدن به مرتبه قرب خداوند متعال، شرف انسان می‌باشد (تدین، ۱۳۷۴: ۷۹).

عامری به نقل از افلاطون، در تعریف سعادت می‌گوید: اگر در زندگی انسان فاضله‌ای وجود داشته باشد، سعادت انسان محقق می‌گردد. یعنی انسان باید بر بهترین حالت از احوال در تمام مدت حیاتش طی نماید. اگر انسان در سه چیز خوشبخت باشد، سعادت محقق می‌گردد: نسبت به بدنش، نسبت به روحش و نسبت به اموالش. بدین ترتیب، از نگاه عامری هنگامی که خیرات بدنی، روحی و مالی برای انسان پدید آید، خوشبختی در این امور سه‌گانه حاصل می‌شود. دستیابی به خیرات هم جز با رهاشدن از امور شر محقق نمی‌گردد (عامری، ۱۳۳۶: ۹-۱۰).

۴-۱ تقسیم‌بندی سعادت

ابوالحسن عامری نیز به نقل از ارسطو، در تقسیم‌بندی سعادت، آن را به دو گونه سعادت انسی و عقلی (نطقی) تقسیم می‌کند. توضیح می‌دهد که موضوع سعادت انسیه، بدن و نفس بهیمیه شهوانیه می‌باشد و همچنین نفس ناطقه، موضوع سعادت عقلیه است. وی در ادامه از ارسطو، تفاوت میان این دو را مطرح می‌کند که سعادت انسیه در نهایت کفایت نیست؛ اگرچه تمام و کامل باشد، زیرا تنها زمانی کفایت نهایی حاصل می‌شود که چیزی فی نفسه این صفت را دارا باشد، اما سعادت انسیه این گونه نیست؛ زیرا محتاج به بدن در فضایل بدنی و خلقی است. همچنین سعادت انسیه به نفس ناطقه و نفس بهیمیه شهوانیه نیز احتیاج دارد؛ در مقابل، سعادت عقلیه صفت «کفایت فی نفسه» را داراست (همان: ۶-۷). در قسمت دیگری از این کتاب، سعادت عقلی را «سعادت قصوی» نیز نام نهاد (همان: ۵۷).

از دیدگاه عامری، سعادت انسان به داشتن «حیات فاضل» است. سعادت بدنی و نفسی همان سعادت انسانی است و محقق شدن این اوصاف با غیرعلت بدنی و نفسی صورت می‌گیرد و این مسئله، فقط با رهایی از شرور امکان‌پذیر است (همان: ۹).

از دیدگاه ابوالحسن عامری، سعادت از راه فضیلت محقق می‌گردد و آدمی از طریق اعمال برای خود فضیلتی را کسب می‌کند. وی در تعریف فضیلت می‌گوید: «فضیلت آن است که شیء در میان افراد مساوی، خود از «زیادت جودت» برخوردار باشد.» (عامری، ۱۳۳۶: ۶۹) به مانند انسانی که برتری او نسبت به حیوانات، دارا بودن وجودت «قوه نطق» است.

از دیدگاه محقق عامری، راه دستیابی به سعادت، منحصر در تمسک به قانون (سنت) و مطابقت رفتارهای مردم با آن می‌باشد (فریدونی، ۱۳۸۲: ۶۱).

همچنین وی معتقد است که سخن گفتن از سعادت راه به جایی نخواهد برد اگر نیازهای طبیعی مردم تأمین نگردد. انسان بما هو انسان، یک سری نیازهایی دارد که تا اطمینان حاصل نگردد که این نیازها تأمین می‌شود و دل‌مشغولی نسبت به این نیازها داشته باشد؛ آن‌چنان که شایسته است، نمی‌تواند به سعادت و غرض سنت و قانون دست‌یابد (اکبری بیرق، ۱۳۸۴: ۱۴).

با این وجود، برخی در پی آن بوده‌اند که به استناد عبارتی از کتاب «النسک العقلی و التصوف الملی» (اکبری بیرق، ۱۳۸۴: ۱۱) که می‌گوید: «و لیست الفضیله فی حسن العیش بل فی تدبیر العیش» (عامری، ۱۳۷۵: ۴۰۶)، بیان دارند که اصلاح کردن حال انسان به معنای این

نیست که آنها سرخوشانه زندگی کنند؛ چراکه سختی‌ها و مشکلات زندگی همیشه وجود دارد. در این عبارت، تدبیر و چاره‌جویی برای مشکلات مردم، مدلول اصلاح می‌باشد و منظور آن است که تدبیر در حیات و بهره‌وری بیشتر از آن و بکارگیری موقعیت‌ها توسط انسان‌ها، خود یک فضیلت می‌باشد.

بنابراین خیرات و میراثی که به سعادت انسان می‌انجامد، مرحله به مرحله بوده و هر مرحله برای مرحله بالاتر خود، به‌عنوان مقدمه محسوب می‌شود.

بنابراین، می‌توان لزوم تضمین اجرایی قوانین به‌وسیله حکومت را به روشنی از سخنان عامری برداشت کرد. در حقیقت، از دیدگاه وی، باید شخص فاضل و عالم و عادل به‌عنوان مجری این قانون باشد که خودش به سعادت دست یافته و از قوانین و راهی که باید برای دستیابی به سعادت پیمود، به‌خوبی اطلاع داشته باشد و در همین راستا می‌تواند به‌عنوان راهنمای عموم مردم قرار بگیرد (عامری، ۱۳۳۶: ۱۸۲).

به‌همین دلیل، عامری حتی نام کتاب خود را «السعادة و الإسعاد فی سیره الانسانیة» برگزید که معنی إسعاد همان خوشبخت کردن دیگران است. پس خوشبختی و خوشبخت کردن در راه انسان شدن، معنای این کتاب است. در قسمت سوم این کتاب، در مورد إسعاد، طریقه، عوامل و موانع مطرح می‌کند و إسعاد را با مفاهیمی مثل سیاست و عدالت بیان می‌دارد (پورمحمود، ۱۳۸۵: ۲۷).

همچنین عامری بیان می‌کند: «والإسعاد هو تشويق السائس المسوس الی ما یسعد به» (عامری، ۱۳۳۶: ۱۷۴). اینکه سیاستمدار، مشوق انسان‌ها و کسانی که تحت سیاست او جای دارند، به اموری که موجب به سعادت رسیدن آنها می‌شود، باشد معنا و مفهوم إسعاد محقق می‌گردد. بنابراین عامری، سیاست اصلی مدیریت اجتماع، که همان جهت‌گیری ریاست می‌باشد را راهنمایی مردم به‌سوی قانون می‌داند (فریدونی، ۱۳۸۲: ۸۰). چون به سعادت رساندن مردم، هدف نهایی قانون است (بیرق، ۱۳۸۴: ۱۴).

وی برای تبیین بیشتر إسعاد و به سعادت و نیک‌بختی رساندن مردم بیان می‌دارد که برای دستیابی به این هدف، سیاستمدار باید مردم را با تدبیر استوار به سمت هدفی که سنت (قانون الهی) برای سیاست معین کرده، سوق دهد (عامری، ۱۳۳۶: ۱۷۴). به همین منظور، وی در کتاب «السعادة و الإسعاد» در ابتدای بخش ششم آن، فصلی را با عنوان «فیما یجب ان یأخذ به الملک نفسه و رعیتة فی معرفه الله» دارد و در آن، در وهله اول، شناساندن خدای بزرگ به خود و به مردم را وظیفه حاکمان معرفی می‌کند (همان: ۳۴۰).

بنابراین، علاوه بر جنبه‌های ایجابی مربوط به سعادت‌مند ساختن دنیوی انسان و دادن خیرات انسانی به آنها، دور ساختن شرور و برقرار ساختن امنیت و آرامش که از جنبه‌های سلبی می‌باشد، حائز اهمیت است. همچنین در اعطاء خیرات به مردم باید عدالت رعایت شود و به قدر ظرفیت و صلاحیت شخص، بهره‌مندی از خیرات فراهم گردد. (عطار کاشانی، ۱۴۰۱: ۴۱).

باید توجه داشت که در افراد جامعه، رسیدن به سعادت قصوی و دستیابی به عدالت نفسانی، به نظم و عدالت اجتماعی نیاز دارد. بنابراین، سیاستمدار موظف است که قوانین مرتبط با نظم اجتماعی را در جامعه برقرار سازد و با در پیش گرفتن سیاست‌هایی، عدالت اجتماعی را برقرار سازد (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ج ۱۲ / ۵۱۱). همچنین حاکم باید با کسی که میزان خیرات بیشتری را سهم خود قرار داد و زیاده‌روی کرد، برخورد کند. بنابراین، از دیدگاه عامری، چنین جامعه‌ای، مدینه فاضله می‌باشد که اکثر اهالی آن اهل فضیلت هستند (عامری، ۱۳۳۶: ۳۵۲).

عامری به صفات حاکمان عادل و حکیم و نقشی که آنان در به‌دست‌آوردن خیر و سعادت اهل مدینه داشتند و همچنین صفات سیاست‌مداران ناصالح و فاسد، و تأثیر حکومت و ریاست آنها بر نابسامانی جامعه انسانی را در بحث موجبات فساد و زوال ریاست‌ها و حکومت‌ها اشاره می‌کند (همان: ۲۶۵-۲۵۶).

مطلب فوق به‌درستی به اهمیت عدالت اجتماعی و نقش سیاست‌مداران در برقراری نظم و سعادت اجتماعی اشاره دارد، اما می‌توان به چند نکته مهم در نقد آن توجه کرد:

نخست، تأکید بر اینکه حاکمان باید با کسانی که از سهم خود زیاده‌روی کرده‌اند، برخورد کنند، می‌تواند نیاز به شفافیت بیشتری در چگونگی سنجش «زیاده‌روی» و «صلاحیت» افراد داشته باشد. درحالی‌که این مطالب از دیدگاه عامری اهمیت توزیع متوازن ثروت و فضائل را مطرح می‌کند، سؤالاتی در مورد چگونگی ارزیابی عدالت در عمل و تأثیرات اجتماعی آن مطرح می‌شود. به عبارت دیگر، چه سازوکارهایی برای سنجش فضیلت و کرامت افراد وجود دارد؟ همچنین، توزیع کرامت و ثروت بر اساس صلاحیت افراد، بدون توجه به تفاوت‌های ذاتی و اجتماعی آنها، ممکن است منجر به نادیده گرفتن عواملی مانند نابرابری‌های تاریخی و اجتماعی شود که بر صلاحیت افراد تأثیر می‌گذارد. علاوه‌براین، بحث در مورد فساد و زوال ریاست‌ها با توجه به وضعیت اجتماعی و اقتصادی جامعه، نیازمند تحلیل دقیق‌تری از روابط قدرت و اثرات آن بر فساد سیاسی و اجتماعی است. در

مجموع، برای ایجاد یک مدینه فاضله بر اساس نظریات عامری، لازم است که جنبه‌های عملی و چالش‌های واقعی برقراری عدالت اجتماعی بیشتر مورد بررسی قرار گیرد.

۴-۲ نسبت سعادت با اخلاق و دین در اندیشه ابوالحسن عامری

در اندیشه ابوالحسن عامری، سعادت غایت نهایی و مقصد اصلی زندگی انسانی به‌شمار می‌رود و دستیابی به آن در گرو هماهنگی میان عقل، اخلاق و دین است. از نگاه او، دین به‌عنوان وحی الهی، چارچوب کلی هدایت را فراهم می‌کند و اخلاق، تجلی عملی و درونی این هدایت در رفتار و ملکات انسانی است. عامری باور دارد که عقل به‌تنهایی نمی‌تواند انسان را به سعادت کامل برساند، بلکه باید با نور دین و ارزش‌های اخلاقی پیوند بخورد تا مسیر کمال حقیقی هموار شود. بدین ترتیب، سعادت نزد عامری نتیجه تربیت عقلانی، التزام اخلاقی و پیروی از شریعت الهی است و تنها با تحقق این سه بُعد، انسان می‌تواند به غایت نهایی خود، یعنی قرب الهی و آرامش پایدار، دست یابد.

عامری، اخلاق را به‌عنوان بخش جدایی‌ناپذیر از زندگی عقلانی و اجتماعی معرفی می‌کند. از نگاه او، فضائل اخلاقی، قانون و شریعت نقشی اساسی در دستیابی به سعادت دارند و سعادت بدون رعایت نظام اخلاقی و اجتماعی ممکن نیست (عامری، ۱۳۳۶: ۵۷؛ فریدونی، ۱۳۸۲: ۶۱).

مطلب فوق، به‌خوبی جوهره نگاه جامع و واقع‌گرایانه ابوالحسن عامری به اخلاق و سعادت را بیان می‌کند. او اخلاق را صرفاً مجموعه‌ای از توصیه‌های فردی نمی‌داند، بلکه آن را عنصری بنیادین و ضروری برای شکل‌گیری نظم اجتماعی و تربیت عقلانی انسان می‌داند. تأکید بر نقش اساسی فضائل اخلاقی، قانون و شریعت در دستیابی به سعادت، نشان می‌دهد که عامری به یک پیوند عمیق میان فرد و جامعه قائل است و سعادت را امری جمعی و اجتماعی نیز می‌بیند، نه فقط فردی و درونی. این دیدگاه واقع‌بینانه، نشان‌دهنده اهمیت اخلاق به‌عنوان ستون استوار زندگی انسانی در اندیشه اوست و جایگاه دین و قانون الهی را به‌عنوان راهنما و تضمین‌کننده این نظام اخلاقی به‌خوبی برجسته می‌کند.

همچنین عامری معتقد است که قانون دینی و اخلاقی، چارچوب اصلی برای تحقق حیات فاضله است و از طریق التزام به این چارچوب، هم فرد به کمال شخصی می‌رسد و هم اجتماع به‌سوی عدالت و نظم سوق داده می‌شود (عامری، ۱۳۳۶: ۱۷۴ و ۳۴۰). او بر

نقش دین به‌عنوان سامان‌دهنده روابط فردی و اجتماعی، و عامل اصلی در دوری از شرور و نیل به خیرات تأکید ویژه دارد (همان: ۹-۱۰؛ پورمحمود، ۱۳۸۵: ۲۷).

بنابراین ابوالحسن عامری دین و اخلاق را نه تنها به‌عنوان ابزارهای تربیتی فردی، بلکه به‌عنوان بنیان‌های اساسی برای تحقق جامعه‌ای عادل و منظم می‌داند. تأکید او بر «قانون دینی و اخلاقی» به‌عنوان چارچوب اصلی حیات فاضله، بیانگر نگاه عمیق او به پیوند جدانشدنی سعادت فردی و جمعی است؛ زیرا در نظر او، کمال شخصی بدون تحقق عدالت و نظم اجتماعی، معنا و تحقق کامل نمی‌یابد. اشاره به نقش دین در سامان‌دهی روابط و جلوگیری از شرور نیز به‌خوبی جایگاه والای شریعت و ارزش‌های الهی را در اندیشه عامری نشان می‌دهد، چراکه او معتقد است تنها در پرتو این قوانین الهی است که انسان می‌تواند به خیر حقیقی دست یابد و به غایت نهایی یعنی سعادت و آرامش پایدار برسد.

۵. دیدگاه‌های مشترک دو دانشمند درباره مفهوم سعادت

با توجه به بررسی‌های صورت‌گرفته نسبت به مفهوم «سعادت» بر طبق آموزه‌های علامه طباطبائی و ابوالحسن عامری، توازی‌هایی را می‌توان بین این دو اندیشمند نسبت به این مسئله یافت که در عناوین ذیل مطرح می‌شود:

۵-۱ هدف غایی حیات انسانی

هر دو فیلسوف، سعادت و کمال را غایت نهایی وجود انسانی دانسته و آن را هدفی اساسی در زیست این جهانی بشر تلقی کرده‌اند که تحقق آن مستلزم تلاش مستمر و جهت‌دار است. در نگاه آنان، سعادت نه امری تصادفی یا صرفاً طبیعی، بلکه مقصدی معنادار و عقلانی است که باید با آگاهی، تهذیب نفس و سلوک اخلاقی به‌سوی آن حرکت کرد. علامه طباطبائی، متفکر برجسته مکتب حکمت متعالیه، دستیابی به سعادت را در گرو تحقق مراتب معنوی انسان و اتصال وجودی او به مبدأ هستی، یعنی خداوند متعال، می‌داند و آن را مفتاح حقیقی کمال می‌شمارد. در مقابل، ابوالحسن عامری نیز با تأکید بر تقوا، پاکدامنی و تهذیب اخلاقی، راه رسیدن به سعادت را در اصلاح درونی و التزام به فضیلت‌ها می‌بیند.

علامه درباره سعادت با نگاه هستی‌شناسانه و فلسفی خود می‌گوید: «سعادت و کمال همان فرجام و نهایت مطلوبی است که یک موجود برحسب خصوصیات وجودی‌اش به آن

تمایل می‌ورزد و نیازمند بدان است» (طباطبایی، ۱۳۷۱: ج ۴/ ۱۰۴).

محقق عامری نیز یک نظام فکری روشن و مشخصی را برای انسان و رسیدن به غایت حیاتش در نظر می‌گیرد. سعادت و خوشبخت شدن در این نظام فکری، به‌عنوان غایت و هدف زندگی بشر مشخص می‌شود؛ غرض و غایت زندگی این است که انسان قوه نطق و عقل آدمی از حالت بالقوه به حالت بالفعل خارج گردد که هدف از این خروج، شناختن ذات الهی است. (عامری، ۱۳۳۶: ۲۳۷).

درنهایت باید گفت که هر دو اندیشمند، ضمن تأکید بر نقش محوری اخلاق و فضیلت، سعادت را نتیجه سلوکی عقلانی-معنوی می‌دانند که در آن، انسان با طی مراتب وجودی خویش به کمال مطلوب نائل می‌شود.

۵-۲ اهمیت علم و دانش در نیل به سعادت

در دیدگاه علامه طباطبایی و ابوالحسن عامری، علم و دانش نه صرفاً به‌مثابه ابزار شناخت، بلکه به‌عنوان وسایلی برای نیل به کمال و سعادت انسانی تلقی می‌شوند. این دو اندیشمند برآن‌اند که آگاهی عمیق از حقیقت هستی، اعم از خود و جهان، مقدمه‌ای ضروری برای تحقق غایت نهایی انسان، یعنی قرب الهی و کمال وجودی است. علامه طباطبایی عقل و معرفت را ابزارهای بنیادین تأمل در مباحث دینی و فلسفی می‌داند که از رهگذر آن، آدمی به خودشناسی و خداشناسی نائل می‌شود؛ فرآیندی که به‌زعم وی، زمینه‌ساز رضایت درونی و سعادت حقیقی است. در همین راستا، ابوالحسن عامری نیز با تأکید بر پیوند دانش نظری با عمل، معتقد است که علم زمانی منتهی به سعادت می‌گردد که در ساحت زندگی عملی تجلی یافته و موجب اصلاح رفتار و تعالی اخلاقی انسان شود.

به اعتقاد علامه، بعضی از نعمت‌های دنیا مانند علم، موجب سعادت روح آدمی است و برخی مانند فرزند و مال که انسان را از یاد خدا غافل نکند، مایه سعادت جسم و روح است. (طباطبایی، ۱۳۷۱: ج ۳/ ۱۵-۱۴).

همچنین از دیدگاه عامری، در مدینه فاضله، تعلیم و تربیت منظم موجب می‌شود که اعضای جامعه بر طبق آنچه مقصود از مدینه فاضله است، تعلیم ببینند و تربیت شوند. از دیدگاه وی، ادب همان حکمت انسیه می‌باشد و حکمت انسیه همان معرفت به طریقی است که موجب سعادت می‌گردد (عامری، ۱۳۳۶: ۳۵۲).

وی بیان می‌دارد به‌رغم اینکه نفوس انسانی، خواهان سعادت هستند و از شقاوت گریزان‌اند؛ دور از سعادت و به شقاوت مبتلا هستند. او از افلاطون نقل می‌کند که ریشه این امر «جهل» است. به عقیده عامری، جاهل خیر را دوست دارد اما به آن دست نمی‌یابد و با شر دشمن است اما در او محقق می‌گردد؛ زیرا معرفت در او یافت نمی‌شود. رفع جهالت، موجب رفع موانع سعادت می‌شود (عامری، ۱۳۳۶: ۷).

۵-۳ ابعاد سعادت انسان‌ها

بر اساس شواهد قرآنی و روایی، سعادت و شقاوت انسان صرفاً به جنبه روحانی و حیات اخروی محدود نمی‌شود، بلکه به کلیت هویت انسانی، شامل ابعاد دنیوی و اخروی، مرتبط است. علامه طباطبایی و ابوالحسن عامری با تأکید بر دوگانه‌انگاری سعادت، آن را مرکب از سعادت دنیوی و اخروی می‌دانند، با این تصریح که اتکای صرف به لذایذ مادی و دفع مضار جسمانی برای تحقق سعادت کافی نیست. آنان سعادت حقیقی را امری وابسته به تهذیب نفس، رشد اخلاقی و شکوفایی عقلانی می‌دانند که در پرتو آن، انسان می‌تواند به کمال نهایی و قرب الهی دست یابد. از نظر ایشان، تلفیق این دو بُعد و تحقق توازن میان آنها، لازمه تحقق وجود کامل انسانی در منظومه جهان‌بینی دینی است. علامه در المیزان تصریح می‌کند که «سعادت انسان، در پرتو پیوستگی بعد جسمانی و روحانی او تأمین می‌شود و نادیده‌گرفتن هر یک، مانع رسیدن وی به سعادت است» (طباطبایی، ۱۳۷۱: ج ۴/ ۱۰۴).

ابوالحسن عامری نیز فراهم شدن سعادت این دنیا را زمینه‌ساز رسیدن به سعادت نهایی و عقلی می‌داند؛ تا جایی که از ویژگی‌های ممتاز دین را توجه به سعادت دنیوی در کنار سعادت اخروی می‌داند و در کتاب «الاعلام بمناقب الاسلام» بیان می‌دارد:

در میان ادیان، آئینی شایسته‌ی بقاء است که محتوا و مقررات آن معتدل بین سختی و نرمی باشد تا افراد بشر که دارای طبایعی گوناگون هستند، بهسازی دنیا و آخرت خویش را در آن بجویند، خیر و سعادت دو جهان را از طریق آن کسب کنند. هر دینی که فاقد ویژگی مذکور باشد و به گونه‌ای بنیانگذاری گردد که به تباهی منابع اقتصادی و نیروی انسانی بیانجامد؛ دین مطلوبی نخواهد بود (عامری، ۱۳۸۷: ۱۰۴).

۶. تضادهای علامه طباطبائی و ابوالحسن عامری درباره مفهوم سعادت

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته نسبت به مفهوم «سعادت» بر طبق آموزه‌های علامه طباطبائی و ابوالحسن عامری، تضادهایی را می‌توان بین این دو اندیشمند نسبت به این مسئله یافت که در عناوین ذیل مطرح می‌شود:

۶-۱ اختلاف در مفهوم سعادت و ارزش‌های اخلاقی

در فلسفه اخلاق، مفهوم سعادت و ارزش‌های اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبائی و ابوالحسن عامری متفاوت است. علامه طباطبائی به فراگیری علوم، صفات اخلاقی و تحصیلات فکری به عنوان راه شناختی به سعادت اشاره می‌کند. وی نظر دارد که سعادت، دستیابی به تحول و پیشرفت در حوزه‌های مختلف زندگی انسان است و ارزش‌های اخلاقی نقش مهمی در رسیدن به این حالت دارند؛ اما ابوالحسن عامری به مفهوم سعادت به عنوان رسیدن به کمال و تحقق ذاتی انسان تأکید دارد. وی معتقد است که سعادت انسان در فراگیری ارزش‌های اخلاقی و تحقق اخلاق اسلامی است و ارزش‌های اخلاقی مطابق با آموزه‌های دینی، به عنوان راهبردهایی برای رسیدن به سعادت و کمال بشری می‌باشند. علامه بیان می‌دارد:

سعادت هر چیزی عبارت است از رسیدن به خیر وجودش، یعنی به چیزی که وسیله و مقدمه کمال اوست، برسد. و سعادت انسان که موجودی مرکب از روح و بدن است، عبارت از رسیدن به خیرات جسمانی و روحانی‌اش و متنعم شدن به آن (طباطبائی، ۱۳۷۱: ج ۴/ ۱۰۴).

اما از دیدگاه ابوالحسن عامری، ملاک کسب سعادت، کسب افعال فاضله است؛ زیرا با حصول فضایل کمال برای نفس، سعادت پدید می‌آید و تحقق سعادت، بسته به حصول همه اسبابی است که افعال فاضله به کمک آن انتظام می‌یابد. قسمتی از این اسباب به فطرت مرتبط می‌باشد؛ مثل ویژگی‌های مثبت جسمی و بدنی و قسمت دیگر آن، مانند در تأدیب هیئت‌های نفسانی، باید به مربی ماهر توجه کرد؛ زیرا حس تأدیب و تربیت در گرو اعمال مربی می‌باشد. (عامری، ۱۳۳۶: ۷).

بنابراین علامه طباطبائی با رویکردی هستی‌شناسانه، سعادت را رسیدن هر موجود به غایت وجودی خویش می‌داند، و درخصوص انسان، این غایت را در تحقق خیرات

جسمانی و روحانی و متنعم شدن به آنها معرفی می کند؛ درحالی که عامری بر مبنای فضیلت گرایی اخلاقی، تحقق سعادت را در گرو تحصیل افعال فاضله و انتظام آنها در پرتو اسبابی می داند که بخشی فطری و بخشی تربیتی است. بدین سان، طباطبایی تأکید بیشتری بر غایت شناسی وجودی دارد، درحالی که عامری بر فرآیند اخلاقی و تربیتی دستیابی به سعادت متمرکز است. نقد این تمایز آن است که دیدگاه عامری با وجود تأکید بر نقش تربیت، کمتر به بعد متافیزیکی و غایی وجود انسان توجه دارد، حال آنکه رویکرد طباطبایی اگرچه جامع تر می نماید، اما از منظر عملی، نیاز به سازوکاری عینی برای تربیت و تهذیب اخلاقی دارد که در نظام عامری پررنگ تر ظاهر شده است. بنابراین، جمع میان این دو نگاه می تواند تصویر کامل تری از مفهوم سعادت انسانی در چارچوبی فلسفی و دینی ارائه دهد.

۶-۲ نقش ایمان در دستیابی به سعادت

در فلسفه اسلامی، ایمان یکی از مفاهیم مهم است که اغلب فلاسفه به آن پرداخته اند. از دیدگاه علامه طباطبایی، ایمان نقش مهمی در سعادت انسان دارد و ایمان به خداوند و اعمال نیکو، کلید سعادت و کمال انسان است. ایمان به عنوان یکی از ویژگی های اصلی انسان، به او کمک می کند تا به تحقیقات روحی و معنوی دست یابد و ایمان و عمل صالح، کلیدهای سعادت در دنیا و آخرت هستند. اما ابوالحسن عامری کمتر به این مسئله توجه کرده و اهمیت کمتری به ایمان در سعادت انسان داده است. عامری بیشتر به مسائل فلسفی مانند علم و عمل و التزام به قانون برای نیل به سعادت تأکید داشته است. علامه طباطبایی نیل به مقامات توحیدی را حقیقت سعادت می داند که هر شخصی به اندازه ایمانی که دارد و عمل صالحی که انجام می دهد، از توحید و مراتب آن برخوردار می شود (طباطبایی، ۱۳۷۱: ج ۶/ ۸۴).

اما از دیدگاه محقق عامری، راه دستیابی به سعادت، منحصر در تمسک به قانون (سنت) و مطابقت رفتارهای مردم با آن می باشد (فریدونی، ۱۳۸۲: ۶۱). عامری به نقل از افلاطون، راه به سوی سعادت را در التزام به قانون می داند. قانون همان چیزی است که از همان اول، دست انسان را می گیرد و به وسط راه می برد و سپس او را به آخر راه می رساند. بنابراین هر کسی مخالف با قانون باشد، به سعادت نخواهد رسید. به عبارت دیگر، وی قانون را برای پیمودن به مسیر سعادت واجب می داند و بر همین اساس معتقد است که باید همه

نیازمندی‌های بشری از جمله مسائل مربوط به تربیت و تأدیب، زنان، تعلیم، سیاست‌های نظامی، تجارت و صنعت، مسائل در ارتباط با وزیران و مشاوران و زمامداران در آن بیان شده باشد (پورمحمود، ۱۳۸۵: ۲۷).

تبیین اختلاف نظر میان علامه طباطبایی و ابوالحسن عامری در باب راه تحقق سعادت، بازتاب‌دهنده دو رویکرد بنیادین در فلسفه اسلامی نسبت به نسبت ایمان، عمل، و قانون با غایت انسانی است. علامه طباطبایی سعادت نهایی را در نیل به مراتب توحید و تحقق قرب الهی می‌بیند و این مسیر را منوط به ایمان قلبی و التزام به عمل صالح می‌داند؛ به تعبیر وی، سعادت امری درونی، وجودی و شهودی است که متناسب با عمق باور و صدق عمل فرد تجلی می‌یابد. در مقابل، عامری با تأثیرپذیری از سنت افلاطونی، قانون (سنت) را بستر ضروری برای پیمودن راه سعادت معرفی می‌کند و آن را به مثابه ساختاری جامع برای هدایت فرد و جامعه در همه ساحت‌های زیست بشری، از تربیت و سیاست گرفته تا اقتصاد و اجتماع، می‌داند.

نقد این تفاوت آن است که دیدگاه طباطبایی گرچه بر تعالی باطنی و سلوک فردی تأکید دارد، اما در سطح ساختار اجتماعی و نهادهای اجرایی فاقد تبیین کافی است؛ در حالی که نظام اندیشه عامری با تمرکز بر نظم قانونی و جامعه‌محور، به ارائه الگویی عینی‌تر برای تحقق سعادت می‌پردازد، اما ممکن است از عمق تجربه باطنی و سلوک شخصی غفلت ورزد. از این رو، می‌توان گفت که دیدگاه طباطبایی بر بُعد باطنی و معنوی سعادت تأکید دارد، در حالی که عامری با نگاهی اجتماعی و عقلانی، قانون را بستر تحقق این غایت می‌داند. تلفیق این دو منظر می‌تواند الگویی جامع برای فهم چندبُعدی سعادت انسانی در نسبت میان فرد، جامعه و امر الهی ارائه دهد.

۳-۶ کسب فضائل اخلاقی

علامه طباطبایی به توحید در مسئله سعادت تأکید داشته و این امر در آثار و تفکرات او به شدت مشهود است. وی معتقد بود که توحید یعنی ادراک نهایی واحدیت و حقیقت وحدت است و شناخت صحیح خداوند به عنوان وجودی جامع و یگانه، برای انسان منجر به شادمانی و سعادت حقیقی می‌شود. این موضوع در تفسیر آثار فقهی، فلسفی و کلیاتی او، به خوبی مشهود است. اما ابوالحسن عامری، توجه چندانی به توحید در مسئله سعادت

نداشته و تأکید زیادی بر اخلاق، فلسفه و عرفان داشت.

علامه طباطبائی افعال انسان را هدفمند می‌شمارد و در همین راستا بیان می‌دارد؛ مهم‌ترین هدف انسان، توحید است که باید در زندگی خود، آن را دنبال کند. توحید به معنای برگشت به سوی خدا و فنا و محو شدن در ذات الهی است. این هدف، نه تنها هدف غایی تربیت انسان، بلکه هدف غایی سیر کل جهان می‌باشد. اهمیت هدف توحید تا جایی است که اسلام بر پایی آن، اساس تعلیم و تربیت خود را بنا نهاده است (طباطبائی، ج ۱، ۱۳۷۱: ۳۶). پس وصول انسان به مرتبه توحید، کمال و سعادت حقیقی برای او می‌باشد و در این مقام، انسان قادر خواهد بود به وسیله شهود دریابد که هیچ ذات، وصف و فعلی جز برای پروردگار نیست (همان: ۳۳). البته باید توجه داشت که توحید نیز دارای مراحل و مراتبی است که هر کس به اندازه ظرفیت وجودی خودش می‌تواند از آن بهره بگیرد (طباطبائی، ۱۳۷۱: ج ۸/ ۳۴۶).

علامه طباطبائی توحید را هدف غایی انسان و کل جهان می‌داند و بر اهمیت تجربه شهودی و عرفانی در وصول به آن تأکید دارد، به طوری که انسان در این مسیر به مقام فنا و محو در ذات الهی می‌رسد. در مقابل، ابوالحسن عامری توحید را بیشتر به عنوان هدفی عقلانی و فلسفی مطرح می‌کند که از طریق استدلال و فهم عقلی قابل دستیابی است. این تفاوت در روش‌شناسی به نوعی نشان‌دهنده محدودیت دیدگاه عامری است، چراکه تجربه‌های عرفانی و شهودی در نظریه او مغفول می‌ماند. درحالی که علامه طباطبائی با تأکید بر ابعاد معنوی و جهانی توحید، آن را به عنوان کمال انسانی و جهانی می‌بیند که فراتر از عقل و استدلال است.

۶-۴ نسبت سعادت با اخلاق و دین در اندیشه علامه طباطبائی و ابوالحسن عامری

از منظر علامه طباطبائی، سعادت غایتی کاملاً درونی، شهودی و الهی است که در پیوندی ناگسستنی با ایمان، عمل صالح و اخلاق دینی معنا می‌یابد. او سعادت را فراتر از لذت‌های مادی یا رفاه دنیوی می‌بیند و بر سیر تکاملی روح، تزکیه نفس و رسیدن به مرتبه توحید تأکید دارد. دین نزد علامه، نه فقط یک نظام رفتاری یا اجتماعی، بلکه یک طرح جامع برای رشد معنوی و تحقق غایت وجودی انسان است. در این نگاه، اخلاق اسلامی جایگاهی بنیادین دارد و شرط اصلی وصول به کمال و قرب الهی محسوب می‌شود. بنابراین، سعادت

از منظر علامه طباطبایی، یک مسیر توحیدی و شهودی است که از درون فرد آغاز شده و به کمال مطلق الهی ختم می‌شود.

در مقابل، ابوالحسن عامری با رویکردی واقع‌گرایانه و اجتماعی به سعادت می‌نگرد و بر نقش اساسی اخلاق، قانون و شریعت در شکل‌دهی زندگی عقلانی و نظم اجتماعی تأکید می‌کند. از دیدگاه او، اخلاق نه صرفاً امری فردی، بلکه یک نظام ضروری برای ایجاد عدالت اجتماعی و جلوگیری از هرج‌ومرج است. دین و قانون الهی در اندیشه عامری، چارچوبی قطعی و تضمین‌کننده برای تربیت فرد و سالم‌سازی جامعه هستند و سعادت حقیقی تنها در بستر یک اجتماع متعادل و مبتنی بر فضائل اخلاقی محقق می‌شود. عامری سعادت را نتیجه هم‌افزایی میان اخلاق فردی و سامان‌دهی اجتماعی می‌داند و برخلاف علامه، بیشتر بر جنبه بیرونی، عملی و ساختاری سعادت تأکید دارد.

به‌طور کلی، هر دو دیدگاه دارای ظرفیت‌های قابل توجهی برای فهم جامع سعادت هستند، اما در عین حال، هر یک کاستی‌هایی نیز دارند. ترکیب این دو رویکرد، یعنی جمع میان عمق معنوی و شهودی نگاه علامه طباطبایی با نظم اجتماعی و عقل عملی در اندیشه عامری، می‌تواند به طراحی الگویی کامل‌تر، متوازن‌تر و کاربردی‌تر از سعادت اسلامی منجر شود؛ الگویی که هم به تهذیب فردی و هم به اصلاح و عدالت اجتماعی توجه داشته باشد.

۷. نتیجه‌گیری

از مجموع مباحث و تحلیل‌های ارائه‌شده در این پژوهش، می‌توان به نتایج مهمی دست یافت: مطالعه تطبیقی دیدگاه‌های علامه طباطبایی و ابوالحسن عامری نشان می‌دهد که هر دو فیلسوف، سعادت را غایت نهایی و مقصد اساسی حیات انسانی می‌دانند و تحقق آن را در پیوند عمیق با اخلاق و دین ممکن می‌دانند، اما هر یک رویکرد خاصی در این مسیر اتخاذ کرده‌اند.

علامه طباطبایی، سعادت حقیقی را در سلوک معنوی و شهودی، وصول به مراتب توحید و تقرب به خداوند می‌داند و بر اخلاق فردی و تهذیب نفس به عنوان ابزار اصلی نیل به این هدف تأکید می‌کند. دین، در اندیشه وی، نقشی جامع در تربیت انسان ایفا کرده و همزمان چارچوب نظری و عملی حرکت به‌سوی کمال است.

در مقابل، ابوالحسن عامری ضمن تأکید بر اخلاق و دین، آن دو را به‌عنوان ابزارهایی برای

تحقق نظم اجتماعی، عدالت و حیات فاضله معرفی می‌کند. وی معتقد است که سعادت فردی بدون تأمین سعادت جمعی و ایجاد جامعه‌ای عادل و قانونمند، تحقق نمی‌یابد. دستاورد اصلی این پژوهش تبیین دقیق نسبت میان سعادت، اخلاق و دین در اندیشه این دو متفکر و شفاف‌سازی تفاوت‌های مبنایی آنان در مسیر دستیابی به غایت انسانی است. پژوهش نشان داد که ترکیب نگاه معنوی-فردی علامه طباطبائی با رویکرد اجتماعی-عقلانی عامری، می‌تواند الگویی جامع‌تر برای تبیین سعادت در اندیشه اسلامی ارائه دهد که در آن، هم رشد فردی و معنوی و هم سامان اجتماعی عادلانه مورد توجه قرار گیرد. پیشنهاد می‌شود در مطالعات آینده، الگوی ترکیبی این دو دیدگاه برای طراحی نظام‌های تربیتی و اخلاقی معاصر به‌طور کاربردی بررسی شود و قابلیت اجرایی آن در نظام‌های آموزشی، فرهنگی و اجتماعی امروز تحلیل گردد. همچنین می‌توان پژوهش‌های مشابهی در مقایسه اندیشه این دو فیلسوف با دیگر متفکران اسلامی و غربی انجام داد تا ابعاد مختلف مفهوم سعادت در فضای بین‌المللی و تطبیقی روشن‌تر گردد.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۸۹). ترجمه: حسین انصاریان، چاپ دوم، قم: دانش.
- ابن‌منظور، جمال‌الدین محمد (۱۴۱۴). *لسان العرب*، جلد هفتم، بیروت: دار صادر.
- ابن‌سینا، بوعلی (۱۴۰۴). *الهیات شفاء*، تصحیح: حسن حسن‌زاده آملی، قم: مرعشی نجفی.
- ابوالحسن احمدبن فارس (۱۴۲۲). *معجم مقاییس اللغة*، جلد سوم، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- اکبری بیرق، حسن (۱۳۸۴). «دیانت و سیاست در اندیشه ابوالحسن عامری»، *دانشکده علوم انسانی*، شماره ۱۱، ۷-۲۶.
- پور محمود، محمد (۱۳۸۵). «سعادت در سیرت انسانی (بررسی آرای ابوالحسن عامری درباره نظریه سعادت)»، *خردنامه همشهری*، شماره ۲، ۲۶-۲۷.
- تدین، مهدی (۱۳۷۴). «ابوالحسن عامری، حکیم و عارف قرن چهارم هجری»، *معارف*، دوره دوازدهم، شماره اول و دوم، ۷۱-۹۲.
- دهقانی فیروزآبادی، وحید، و بنیانی، محمد (۱۳۹۳). «بررسی تطبیقی سعادت از دیدگاه فارابی و علامه طباطبائی»، *مجله اخلاق*، سال چهارم، شماره شانزدهم، ۶۸-۱۰۲.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۰۴). *مفردات فی غریب القرآن*، چاپ دوم، بیروت: دار المعرفه.
- سجادی‌زاده، علی (۱۳۷۷). «سعادت و شقاوت از دیدگاه قرآن و حدیث»، *مجله علوم و معارف قرآن*، شماره ششم و هفتم، ۱۷۳-۱۴۳.

- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۵۳). *قرآن در اسلام*، طبع قدیم، چاپ سوم، قم: بوستان کتاب.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۶۰). *رساله الولایه*، قم: مؤسسه اهل بیت.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۷۱). *المیزان*، چاپ دوم، قم: اسماعیلیان.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۷۴). *ترجمه و تفسیر المیزان*، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۸۷ الف). *نهایه الحکمه*، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۸۷ ب). *تعالیم اسلام*، قم: بوستان کتاب.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۸۸ الف). *رسائل توحیدی (توحید ذاتی)*، ترجمه و تحقیق: علی شیروانی، قم: بوستان کتاب.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۸۸ ب). *بررسی‌های اسلامی*، به کوشش: سید هادی خسروشاهی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- عامری، ابوالحسن (۱۳۳۶). *السعادة و الإسعاد فی سیرة الانسانیة*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- عامری، ابوالحسن (۱۳۷۵). *رسائل ابوالحسن عامری*، مقدمه و تصحیح: سبحان خلیفات، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- عامری، ابوالحسن (۱۳۸۷). *الاعلام بمنایب الاسلام*، ترجمه فارسی همراه با متن عربی: احمد شریعتی و حسین منوچهری، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- عطار کاشانی، مهدی (۱۴۰۱). «نظام اندیشه حقوقی ابوالحسن عامری نیشابوری»، *فلسفه حقوق*، شماره دوم، ۱۳۳-۱۵۰.
- فارابی، ابونصر (۱۴۱۵). *التنبیه علی سبیل السعادة*، مقدمه و تحقیق و تعلیق: جعفر آل‌یاسین، بیروت: دار المناهل.
- فرخ‌اندوز، محمدرضا (۱۳۹۰). *به سوی سعادت: رهنوشته‌ی سفر*، مشهد: ضریح آفتاب.
- فریدونی، علی (۱۳۸۲). *اندیشه سیاسی ابوالحسن عامری*، چاپ اول، قم: بوستان کتاب.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۴۱۲). *قاموس قرآن*، جلد سوم، چاپ ششم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گیج، رندی (۱۳۸۹). *مجموعه کتاب‌های سعادت*، ترجمه: نیما عرشاهی و شکوه آرونی، چاپ دوم، لار: نیما.
- لطیفی گنبدی، ناصر (۱۳۷۸). *کتاب رمز سعادت یا معارفی از اسلام*، چاپ دوم، قم: صفی.
- ملاصدرا (۱۳۶۳). *مفاتیح الغیب*، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- ملاصدرا (۱۹۸۱). *الحکمة المتعالیه فی الاسفار الاربعه*، چاپ سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.